

Svet in duh človeški.

Spisal dopisujoči član jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti

DR. SIMON ŠUBIC.

Čitano u sjednici matematičko-prirodoslovnoga razreda 18. svibnja 1870

„Kdor spoznava stvaranje, spoznava
Boga, ki je svet vstvaril.“

Na dnu zračnega morja, ki obdajo zemljo krog in krog, živi človek od neznanih starodavnih časov sem po travnatih ravninah in po lesnatih gorah naše zemlje. Z nogami na zemljo oprt obzira z umnimi očmi deželo, ozračje in nebó. Z očmi in s telesnimi občutki stoji v vedni zvezi z naturnimi prikaznimi in bojuje se z vsemi zadevami in z naturnimi močmi, ki mu zalezujejo življenje.

Divjega človeka osupne dandanašnje kakor v starodavnih časih vsaka naturna moč, kateri se obraniti ne vè. V prsih njegovih pa ostajajo občutki silnih naturnih moči. Dolgo in dolgo nosi v prsih občutke predno se mu razjasnujejo misli o tem, kar je videl in čutil. Kdor umno premišljuje basni in historije davno preteklih časov, prepričuje se, da je natora zapóred budila zdrave misli človeške. Omika človeškoga rodú vseh časov je hodila enakomerno z njegovim spoznanjem naturnih zadev in z njegovimi napravami v družinskem življenji.

Nikjer pri nobenem narodu in nobenem času se niso na enkrat odprle oči njegove pameti, nikdar človek ni razumel na enkrat čudežev, ki jih je nahajal v spremenbah okoli sebe. Ni ga bilo nikdar ljudstva, ne divjega ne omikanega, ki bi bilo na enkrat zadobilo neko natorno modrost. Indiški prerok Križna sicer uči: „Modrost ali razumek vseh resnic je bila vsajena od nekdanj v prsi človeške, s časom pa je zaspala in pozabila se, ter se zbuja zopet v spominu, ko se vračuje pravo spoznavanje.“

Kjerkoli so ljudstva dobivala zdrave misli o stvarjenji, povsodi se spozna da izvirajo pravi razumki iz umnega ogledovanja in premišljevanja naturnih stvari in pa tudi iz dušnega vmišljevanja.

Zdrave misli in pravi sprijemi se skazujejo kot sad vedne dotike z naturnimi stvarmi in z njihovimi spremembami, kot sad tisuč in tisuč letne človeške dotike z natoro in kot sad v prsih zbujenih občutkov in sprejemov, ki so se čistili in razjasnovali po jezični pomembi med ljudmi.

Preizkovaje po zgodovini napredek omike človeštva, spoznavamo kako se je vtiskovalo stvarjenje s svojimi prikaznimi v misli in v sprijeme starih ljudstev, kako je po tej poti natora budila kali dušnega življenja. V svoji priprosti nezavedenosti se je človek od začetka popolnoma vdal natori, ki ga je vodila kakor z nevidljivo rokó. Kar je človek prejemal življenju potrebnega od natore, je spoznaval kod dobrote natorne, ter so misli njegove posebno lastile se tistih dotik z natoro, po katerih je prejemal dobrote ali od koder so ga zadevale nevarnosti njegovega telesnega življenja.

Velika spremenljivost v naturnih prikaznih, noč in dan, tihe noči z jasnim zvezdnatim nebom, hrup in šum, ki se vzdiguje v viharji ter silna solčna moč, ki obuja z lučjo in gorkoto kali krašči, — vse te in brez števila drugih naturnih prikazni je budilo v prsih priprostega človeka dušne moči k lastnemu djanju.

Kakor pa otroci po luni sezajo, misleči jo doseči, enako je manjkalo človeku na prvi stopinji pozemskega življenja vsaktere prave mēre za presojo naturnih dogodeb. Omikani človek vé razločiti občutke, ki jih obudé spremembe v prsih, od tega kar spremembe dela in kar só spremembe same na sebi; divji človek pa ne more tega razločevati ter presoja po golih občutkih natorne dogodbe. Iz tega po občutkih posnetega presojevanja izvira njegovo vmišljenje, da bi bile stvari natorne navdane z živimi močmi, kakor on sam. Po svojih izvedbah in izkušnjah se čuti človek podvrženega silnim naturnim močem, ker še nima do dogodeb v natori nobene moči, ter misli, da bi natorne moči bile živa bitja, ktera imajo svojo moč do njegovega življenja. Takim naturnim bitjem, od katerih po svojem vmišljenji prejema natorne dobrote vé človek hvalo in čast, ter jame častiti natorna bitja ali natorne duhove, ki so rodili se v njegovi priprosti nezavednosti.

U daljnih izhodnjih krajih v Aziji, od kodar prihaja začetek človeške omike, nahajajo se v starodavnih časih ljudstva vsa vdana češčenju naturnih duhov. Dušno vmišljenje z češčenjem vred ali vera teh ljudstev se sklada v češčenji dobrih in hudih naturnih moči.

Pri starih Egipčanih, pri Kinezih in pri Indih je natorna vera tako mogočna postala, da so se po njej osnovale skoro vse naprave družinskega življenja.

Po prijaznih azijskih okrajinah, v Egiptu, v Kini in v Indiji je jela svitati človeku luč njegovega duha. Spametoval se je človek v Kini, kakor v onih časih nikjer drugej, a zgubil je srčno čutje in živo navdušeno djanje pod jarmom, ki si ga je sam naložil z neokretnimi družinskimi osnovami. V Indiji si je ohranil sicer človek srčno čutje do nature in navdušeno vmišljenje, toda jasne pameti ni mogel doseči, ker pomanjkovalo mu je, lahkoživcu, zavednosti samega sebe.

Na Babilonskem in v Egiptu se je pa navzel človek, pečaje se s srečnim poljedelstvom, nesrečnega vmišljenja, da bi zvezde vodile posvetne dogodbe, ter se je v teh mislih pogreznil v dušne zmote, kojih se človeški duh dolgo in dolgo časa znebiti ni mogel.

Češčenje natornih moči, dasi polno zmot, je vendar podpiralo. ogledovanje in premišljevanje natornih dogodeb. Občuduje dušepolni mir in tihotno djanje nebeških lučic je jel človek častiti posebno solnce, kajti njegovo prečudno moč do vsega, kar na zemlji raste in živi, je spoznaval najpred pri svojem poljedelstvu.

Premišljeva je moč nebeških lučic do svojega življenja in ogledovaje njihova pota, zapazil je človek neko prečudno nespremenljivost v njihovih prikaznih, neki večni red, ki se razodeva na nebu, ter so se budile v njem misli, ka bi neko mogočno bitje vodilo svet po rednih večnih potih.

Bolj pako se je človeku razodeval večni red v stvarjenji, bolj ko si je vmišljeval djanje tistega mogočnega bitja, ki vodi svet, bolj si je vmišljeval lastnosti ni pa tudi podobo tistega bitja. Posnemaje samega sebe ali človeške lasti in podobo je vmislil tistim bitjem, ki vodijo svet po večnem redu, človeške lasti in njegovo podobo in sicer v taki nedosegljivi popolnosti, kakor mu je bilo mogoče po stanu njegovih misli.

Iz takega vmišljenja izvirajo človeški pojemi o bogovih, ki vdiijo svêt, spremembe in prikazni v natori in pa tudi lastno človeške življenje.

Čim gibljiviša je bila ljudska natora čim živejše je bilo njegovo vmišljevanje, tem več bogov si je vmislil njegov duh, tem bolj si je izražoval lastnosti, podobe in opravila svojih vmišljenih bogov.

Ni ga pa nikjer v starih časih tako gibčnega in djavnega življenja kakor v Grkih. Prebiva je pod milim prijaznim nebom, po bogatih krasnih okrajinah, se je duh grškega naroda navzel veselega obraza čistega neba in deželne lepote z različnimi oblikami čvrstega natornega življenja. Lepše in čverstejše nego mnogoterim drugim narodom se je Grkom skazovala natora v bistrih vodah in jezerih, v rodovitnem polji in v živozelenih logih po dolinah in planinah, po nizkih in visocih gorah in po mnogovrstnih zalivih in zajedah ob primorji krog in krog polotočne dežele.

Iz teh natornih razmer in iz dušnih lastnosti grškega naroda izvira njegova živa vmišljivost in ljubezen do nature. V dotiki z natornimi dogodbami pa je rodil grški duh, kakor je bil iznajdljiv in vmišljiv, veliko natornih bogov in je vpeljal bogočastje v vsakdanje življenje. Ni mu bilo dosta, da si je izmislil Jova kot naj višega boga s sedežem na Olimpu ali v nebesih, vstavil si je za posebne prikazni in dogodbe tudi posebne bogove in boginje. Solnce in luna sta bila po nebu plavajoča bogova; vetrovom si je Grk vmišlil svojega boga in morju svojega. Ni ga človeškega djanja, ni strasti in ne osode, da bi Grk ne bil zmislil si zanje svojega boga.

S svojim veličastnim nazorom o natornih dogodbah in s svojim bogočastjem si je skušal živi duh grški pridobiti neki pojem stvarjenja in njegovega večnega reda.

Odkar so stopili Grki v vrsto človeške omike s svojim nadušljivimi basnimi, s svojimi vmišljenimi bogovi in korenjaki, je jela omika hitreje cvesti in to tem več, čim bolj je hrepenelo grško ljudstvo po časti, po lepoti, po svobodi in po spoznavanju večnega reda v stvarjenji.

Ko se je omika človeškega duha pri Grkih krepko razvijala, domovala je med narodi po večernih deželah sužnost in gola telesnost, srčna prostoljubnost in priljudna dobrotljivost brez vsaktere prave omike. Omika človeškega duha v Evropi izvira od Grkov, današnja pobožnost pa iz mnogoterih azijskih okrajin, kjer se zgoodej opažavajo začetki tistega vmišljevanja, s katerim se človek tolaži v svojih nadlogah in potrebah.

Grki so prvi, ki so vedili ločiti to, kar tirja srčna pobožnost, od tega, kar tirja prosto lastno spoznanje. Po tej ločitvi so se jele bolj in bolj razjasnovati skrivnosti sveta pred duhom človeškim, ki se

v prejšnjih časih in pri drugih ljudstvih ni mogel niti ločiti od srčnih občutkov niti se povzdigniti k pravemu spoznavanju stvarjenja.

Po ločitvi lastnega ogledovanja natornih stvari od vere ali od češčenja natornih moči so še le mogli Grki spraviti na dan nekaj prave vednosti o natornih stvaréh in prikaznih.

Kdor se spominja, kako so mislila stara ljudstva in žnjimi ob enem tudi Grki, ka bi zemlja stala mirno v sredi svetà ter bi se vrtelo okoli nje vse nebò, bo laglje umel resno pregledovanje natornih dogodeb, s kterimi so se pečali naj bolj prebrisani duhovi in naj ojstroumníše glave grškega naroda. Iz teh misel so izvirale druge misli, da bi bil ves svet z nebom in zvezdami vred vstvarjen zaradi zemlje in zaradi človeka. Ves gibčni duh grškega ljudstva, živa njegova radovednost, zdrave družinske naprave ter misli, da stvarjenje ni mič drugega nego lep kinč, ki obdaja človeška prebivališča; te in druge zveze in dotika z lepo natoro so gonile Grka k umnemu ogledovanju svetà.

Grke, po natori in po duhu kakor navlašč rojene za vsaktere nove pozvedbe, gonila je živa radovednost po izvedenji ptujih dušnih darov in po natornih pridekih unanjih dežel. Ko so jim odprle Perzijske vojske za Aleksandra Velikega unanje jutrove okrajine tje do Indije, prišli so Grki v dotiko z drugimi prej neznanimi deželami in ljudstvi. V njihovih občutljivih prsih budili so se živi in zmiraj močnejše prihajajoči občutki vsakterih natornih pridelkov in okrajnih obrazov unanjih dežel.

Grk, enako občutljiv za družbeno, telesno in dušno djanje in za vednosti, bil je ves ganjen, videti bogato obdarjeno tropično natoro unanjih krajev. Dušno vživanje pri ogledovanji mogočne tropične natore nahaja se v spisih pisateljev, ki so sicer mirno in trezno opisovali, a zdaj se kažejo vsi vneti in nadušeni od velikanskih živali ter od rastlin, v nebo sezajočih.

Pri azijskih ljudstvih nahajali pa so Grki tudi zvezdarske vednosti in žnjimi vred marsiktere slepe misli in šege, ki so jih od onod zanesli v Evropo. Tam po lepih rodovitnih azijskih poljih, po okrajinah imenitnih rek, okoli Evfrata in Tigrida se je nebo odpiralo poljedelcem in pastirjem v svoji lepoti s posebno močjo do njihovih del in opravil ter je navdajalo priprostega človeka z živim vmišljenjem, da bi nebo in zvezde imele svojo moč do vseh pridelkov in do njihovega lastnega življenja.

Ko se je iz takih misel osnovalo češčenje solnca in nebeških svetil, priroditel se je tudi posebni stan, ki je oskrboval to češčenje, vrhu tega pa tudi zvezde ogledoval in primerjal njihov tek in dotik s pozemeljskimi dogodkami. Kakor takrat vsa ljudstva, čutil se je tudi ta stan podvrženega silni moči nebeških prikazni, ter je hrepenel izvedeti kako bi našel v znamenjih na nebù osodo človeško.

Na nesrečo se je primerjalo časi, da so na nebu in na zemlji stare znane dogodbe ob istem času se ponavljale, ter je človek jel prerokovati iz obhodnih prikazni na nebu, kaj se ima prigoditi na zemlji. Bolj im bolj se je uterjeval stan, ki se je pečal s prerokovanjem, zmiraj močnejša je prihajala vera, da bi imeli planeti moč do dogodb na zemlji.

Vmišljivo razlagovanje človeške osode po prikaznih na nebu imenuje se: „astrologija.“ — Akoravno je to vmišljenje nesrečno, je vendar v onih časih sililo stan, ki se je s češčenjem pečal, to je duhovščino, k ogledovanju prikazni na nebu. Duhovščina je vedela umno opravljati svoje skrivnosti in opirala je svoje prerokovanje na izkušnje tako srečno, da je mogla prodajati to nesrečno vmišljenje za resnico. — Tudi ptuja ljudstva, kakor Grško in druga, vdana naturnemu častju, poprijela so se brez razločka te slepe vere, astrologije.

Zvezde in dogodbe na nebu navdajale so vsa ljudstva z nekimi pobožnimi občutki, ki so umevni vsakemu, kdor se truden posvetnega boja ozira dan na dan v srcu in v mislih tje po mirnem, tolažbo dajočem obrazu ponočnega neba. V takem stanu rodile so se v prsih človeških misli, da je v zvezdah z mirom in z lepoto združena vsa moč in sreča tega sveta. Kaj čuda tedaj, da se je astrologija prilegala vsem ljudstvom. Iz tihosvitnega ponočnega nebá razširja se mir in tolažba v zaupljive duše in je navdaja s prečudnimi občutki, da pozabijo posvetne težave.

V starih časih, ko človek še ni mogel odkrivati skrivnosti stvarjenja, skušal je s živim vmišljevanjem, osnovanim na svojih občutkih, doseči v mislih podobe, po katerih bi bilo mogoče razlagati dogodbe in stvarjenja. Tedaj so možje, ki so se pečali z astrologičnimi opravki, skušali najti zveze naturnih dogodb, ter so si vmišljevali take vezi, kjer jih videti ni bilo.

Dušno človeško djanje, ki se je od začetka izbujevalo po ogledovanji naturnih prikazni, jelo se je vmišljevale pečati z ne-

vidnim življenjem človeškega duhá. Čim bolj si je človek skušal z vmišljenjem razlagati dogodbe, tem bolj si je vstvarjal po notranjem življenji svojega duhá nove nazore in vmišljene podobe, ter je jel izrazovati dogodbe z besedami, ki jih je posnemal po pojemih. S časom pa se je pozabil vir in sled posnetih zaumkov in besedi, in čim bolj se je človek privadil posnetih misli, tem bolj se je ločil od natornih dogodeb in bolj je gojil notranjo djanje svojega duhá.

Iz teh razmer izvira ločitev stvari vidljivega svêta od nevidnega življenja človeškega duhá. Iz teh izvirov prihaju ločitev dušnega življenja od telesnega in natornega; in žnjo vrud veliko dušnih zmot in pa veliko ljudske nesreče.

Posnetim mislim človeškega duhá, ločenim od svojih stvari in dogodeb, pa ni bilo mogoče zase izhajati brez mnogo drugih posnetih razmer, ki se nahajajo v stvarjenji. Treba je bilo še pojmov s katerimi se posnemajo množine in podobe stvari, ter je duh človeški bil prisiljen vstvariti si razumke od števila in od oblik, razumke od časa in prostora in od premakljivosti ali gibanja stvari iz tega prostora v drugi.

Opiraje se na take posnete misli in pojme, vstvaril si je človek notranjo dušno življenje, ki se je od začetka razodevalo za podobe zunanjega svêta, okinčano s živim omišljenjem in srčnimi občutki.

Ogledovanje in premišljevanje dogodeb na nebu je zbudilo v človeku pojem kako bi se štel čas po rednih obhodnih prikaznih. Pri številjenji pa se je moral pečati duh s številskami in s podobami. Po tej poti so Indi iznajdili številstvo, to je osnova po kateri se z malimi podobami, ki pomenijo majhna števila sostavljajo vsaktera večja števila. Egipčani pa so spravili na dan narisane podobe ter geometrično ogledovanje. Računjenje samo na sebi ali matematiko, ki razpravlja uk splošnih zvez prostornih in številskih razmer, so pa utemeljili še le grški modrijani, ki so nezadovoljni z vednostimi, nabranimi po izskušnjah, postavili si vprašanje: zakaj in kako sô stvarjene reči.

Poleg vsega pa so Grki zajemali natorne vednosti bolj iz dna svojega vmišljenja in iz dozdevanja nego iz opazovanja reči.

Grški modrijan Tales, Mileščan, stvarnik jonske šole, pečal se je z natorno modrijo, ter je izkušal najpred zaslediti izvir vsega kar je in kar postaja na svetu. Vmislil si je, da bi bile

postale vse stvari iz vode po goli menitvi njene zunanje podobe, kakor na primer: megle, soparji, led i dr. niso drugega nego voda v spremenjenih podobah.

Več pripomočkov k razširjevanji vednosti o rečeh je vstvaril Pitagora, oče doriške italske šole, pečal se je posebno s številnimi razmerami o prostoru in o času ter je učil merjenje in podobe stvari.

Arhimed pa je, opiraje se na te pripomočke, vpeljal matematično preiskovanje ter je stvaril podnožje vednostni fiziki posebno v mehaniki. Učil je prvi zakon o ravnem vodu. Tako ostro si je mislil ta zakon, da je prevedel, da je ni teže, koje ne bi mogel vzdigniti z vodom, ko bi le doseči mogel pravo stopinjo, ter je djal: „Daj mi stopinjo, pa ti bom zemljo vzdignil.“

Kako je ta znajdba Arhimeda navduševala spoznava ta, kdor je opazoval čisto vživanje dušnega veselja nad lastnim spoznanjem skrivnih natornih razmer in dogodeb. Vidi se pa tudi Arhimedu na njegovem početji, kako ga je prevzemalo navdušenje njegovih znajdeb. Takrat ko je v kopeli spoznal, da truplo, ki v vodi leži, zgubi toliko teže kolikor tehta voda, ki mu je prostor storila, pravijo, da je bil skočil iz vodě in letel brez obleke po ulicah atenskih vikaje glasno: »εὕρηκα.«

Ni ga pa človeka razun tistih modrijanov, ki so vpeljali ljudske vere, ki bi bil toliko storil za dušni živelj in zdravo napredovanje od Aristotela. Oživel je skoraj vsaktero pravo spoznavanje. Njegova modrija ali filozofija ni dajala samo zapadnim ljudstvom. in kerščanski veri neko posebno življenje, dajala je tudi postave jutrovim vladam. Bil je Aristotel učenik kralju Aleksandru. Z Aleksandrom in Aristotelom je stopil v dveh raznih podobah človeški duh med svēt; objemala sta s svojim dejanjem ves svēt, Aleksander pozemski, Aristotel pa dušni. Aleksander je hotel zidiniti v svojem kraljestvu moč junaškega početja in grško modrost, orientalsko življenje je hotel zlit z duhom večernih krajev, vse ljudstva, vsa podnebja je mislil zvezati s živimi menjavami, hotel je združiti ves svēt z vezjo grške človečnosti v veliko kraljestvo, kjer bi ne gospodarila sirova moč ampak duh. Istih misli je bil njegov učenik Aristotel, kar zadeva polje spoznanja in vednosti, hotel je združiti dušna prizadevanja vseh časov in vseh dežel. Aristotel je dal natoroznanstvu zdravo osnovo in učenosten jezik, združil je preiskovanje s podukom, razširjal polje dušnega dejanja,

dal je premišljevanju novo podnožje ter prestvaril je filozofijo, da so se veliko stó in sto let pozneje še ljudstva po njem učila.

Zgodovina nam kaže koliko moči ima duh posameznega človeka do pravega spoznanja sveta in do omike človeške. Na polji dušnega djanja seza moč človeška dalje nego po zunanjem svetu; seme kega je sijal Aristotel, je bogato žetvo donášalo še tisuč let po tem, ko Aleksandrovih držav in naprav ni bilo ne sluha ne duha. Aristotelova filozofija je dajala stopinjo prihodnjemu premišljevanju in spoznavanju sveta; vse kar so si Grki pozneje pridobili v vednostih, vse so posnemali po njegovih delih. Tudi Arabje in celo kristjani srednjega veka so imeli spise in dela Aristotelove za edini temelj vsaktere vednosti, pa so spridili dela njegovega zdravega premišljevanja sveta s svojimi praznimi domišljami in z ničevim besedovanjem.

Zraven Aristotela, očeta pravega natoroznanstva, pa slové med Grki gledé rečne vednosti posebno Evklid, stvarnik zanesljive matematike; Arhimed oče učenostne fizike, ki je vpeljal matematiko v djanjsko življenje; Hipparh stvarnik zvezdarstva, ki je opiraje se na Aristarhova dela prvi določil dolgost solnčnega leta; pa Eratosten, ki je po prejšnjih nabirah zložil zamljepis in se prizadeval zmeriti, koliko obseza zemlja. Zdaj je bilo mogoče narisovati mape in šteti leta, kar je silo potrebno za spoznavanje sveta. Tako je zveza nebes in zemlje oživila zapopadek sveta ter so Hipparhova dela veljala do Kopernika.

Akoravno se razumek sveta pri Grkih še ne prilega resnici, vendar je dosta imeniten da ga omenimo. Po Aristotelovem uku je Bog večni um, ki prebiva v okroglem prostoru svojega stvarjenja, sicer sam negibljiv pa je vzrok vsakteremu gibanju. Zunanja stena sveta je kristalna, olepšana z mirno stoječimi zvezdami, pravi se jej firmament; Bog pa vrti firmament tako da se vsakih štir in dvajset ur krog in krog zemlje zasuče. Pred zadnjo kroglasto steno je pa še sedem sten prozornih ter se vidi skozi nje firmament, kakor da bi jih ne bilo; na teh stenah se derzé planeti pa jih vrtenje osme stene saboj goni po nebu. Pod luno je le četrto elementov: od zgoraj ogenj, pod njim zrak, spodaj zemlja na njej pa voda. Vse kar je pod luno ali v zraku in na zemlji ne obstoji iz družega, nego iz teh štirih elementov in iz njihovih moči. Zvezde na nebu pa ravnajo, da se ti elementi pridružujejo eden

drugemu in da delajo nove zveze in podobe, ter vodijo zvezde s svojimi močmi vse, kar se godi na zemlji.

Ptolomej, ki je hotel dopovedovati gibanje planetov in lune je vmislil pa še bolj sestavljene nebeška pohišta, ki obdajajo mirno stoječo zemljo. Ohranila pa se je ta osnova sveta kaj dolgo, obvarovala podertju. Tej osnovi je še le šestnajstega stoletja ura odbila, ko se je Kopernik vzdignil zoper Aristotelovo nebó; njegov uk, po katerem se vrti zemlja z planeti vred krog solnca, sta podpirala Kepler in Newton s tako ostrim duhom, da se je podrlo za vselej nevkretno staro nebó.

Kar pa zadeva srčnih občutkov, ljudske šege in njihove ljubezni do svetá so stala stara ljudstva natori veliko bliže, nego narodi poslednjih časov. Vzrok temu je omenjena ločitev dušnega življenja od natornega in telesnega. Mogočni občutki nahajajo se v naj starših navdušenih spisih pri Indih in Židih. Grki pa niso s posebno vidno ljubeznijo prijeli se natore, v njihovih spisih se nahajajo sicer nježni občutki, toda kake posebnosti po grškem vlastiji pa natoročutje pri njih nikoli ni doseglo. Grkom je veljalo naj več človeško dušnje djanje in njegove družbene naprave, vedno djavno ljudsko življenje ni pripušalo toliko zamaknjene občudovanja tihe natore kakor pri Indijskem ljudstvu. Stvarivni Grki so tako glavni v poeziji in slikarji, da jih ni prekositi, tedaj ne smemo misliti da bi pri njih ne bilo natornega lepočutja, pač pa sklepamo, da niso čutili potrebe popisovati svojih občutkov o natornih prikaznih.

Prebogat poetični spisi Indijskega ljudstva kažejo, da v tropičnih deželah po Himalajinih okrajinah in po polji prek velike Indiske reke so od nekdanj navduševali človeka vedno zeleni in bogato cvetoči gozdi. Spremembe v letnih časih, v rašči in v človeških potrebah so natenko zedinjene s človeškim vtisljivim duhom in z njegovo pobožnostjo.

V pastirskih pripovedih in v Davidovih srčno navdušenih spevih, zapustili so nam Hebreji spomine svojega živega natoročutja. Hebrejska poezija je zato imenitna za večerne dežele, ker je zvezana z mozajično, kerščansko in z mahomedansko vero. Hebrejska poezija ogleduje vesoljni svêt, ker spoznava edinega boga kot stvarnika njegovega. Natoropisje in spevi starega zakona so zvesta zrcala dežel, po katerih je bog vodil svoje ljudstvo. Izgled srčnega navdušenja nad vesoljnim svêtom nam daje psalm, ki pravi: „Gospod

z lučjo obdan je raztegnil nebo kakor prt, on je zemljo sam nase postavil, da se na veke ne bo tresla. Vodé se stakajo iz hribov po dolinah kakor jim je namenjeno, da ne prestopijo svojih me ter da napajajo zverino po lesih. Ptiči v zraku pojo izpod listja. Soka polno je drevje večnega boga, libanonske cedre, ki jih je Gospod vsadil, da si tam divja perutnina dela svoja gnezda. — Nebeski svetovi dodelujejo to natorno podobo. — Gospod je vstvaril luno, da bi razdeljevala čas, in solnce, ki pozna svoja pota. Noč se stori, zverina stopi na noge in šari okoli. Na lovu tulijo mladi levi in tirjajo jedi od boga. Ko pride solnce se poberó in potak-njejo po otlinah; potem pa se človek spravi k vsakdanjem delu do večera.

Vedno ozivanje po vsigamogočni moči božji, ki utegne pomlajšati zemljo ali jo pa zdrobiti v prah, daje Hebrejski poeziji skrivnostno in praznjo obleko. Naj bolj navdušeno ogledovanje natornih dogodeb pa se nahaja v Hiobovih bukvah: „Gospod hodi po višavah morjâ po hrbtih njegovih valov, ki jih vzdiguje vihar. Juterna zarja zgrabi kraje naše zemlje ter dela mnogovrstne podobe iz meglâ kakor roka človeška iz vtisljive ilovice. — Od Jozuve do Samuela pa kaže njihova poezija vojasko navdušenje, kar uči, da je ljudstvo prestopilo iz pastirskega življenja k vojaškemu. Majhne bukve ki popisujejo Rut, ko klasje po njivi pobira, pa imajo v sebi še otročjo priprostost in neizmirno mičnost, nekaj enako Indijski Sakûntali.

Iz teh krajev in sicer iz Palestine je prisvetila luč kerščanske vere ob času ko je v rimskem kraljestvu silna zmes o božjih rečeh in o srčnih občutkih kalila vsaktere zdrave razumke, in sicer tako silno, da so občutila ljudstva veliko potrebo, rešiti se grozne temote. Kerščanska vera je postavila ljubezen za zvezo med Bogom in človekom; prerodovala je dušne misli ter je mogočno podpirala prostost in vrednost doslej sužnjega ljudstva.

Kerščanska vera je dokazovala iz reda in lepote natornih dogodeb, da je vsegamogočni bog vse vstvaril iz svoje večne dobrotljivosti in ljubezni do človeka. Namenila si je vera vterjevati žlahtne vezi med bližnjim in bogom ter podpirati človeka, da mu ne zmanjka v duhu moči pri svojem lastnem umnem spoznavanju božjih resnic.

Častili so boga po veličanski lepoti njegovega stvarjenja, ter se je pričelo tudi natoropisje. Bazilij, grški očak, je našel ob ar-

menski reki Iridi lepo dolino, kojo popisuje v svojem pismu na Gregorija Naciana z natornimi občutki dandanašnjega dné. Kri-zostom razodeva tudi žive občutke do nature, ki pa so zgubili nekaj svoje mičnosti zazad njegovega črta do človeške umetnosti.

Imenitno zares je delo kerščanske vere, da je prerodovala misli celih narodov, da jih je rešila njih malikovalskih šeg in njih krivovernega početja, ter da je družila vsa ljudstva s povzdigljivimi misli, da so vsi ljudje vseh narodov otroci edinega vsmiljenega boga, vsi enako vredni med sabo in pred večnim očetom sveta.

Ni dosta da se odpira več in več sveta pred človeškimi očmi; dokler ni pri ljudstvu v duhu edine zdrave podpore, ni upati posebnega dušnega pridelka. Zgodovina prvih stoletij našega števljenja pa nam kaže očitne priče, da s samo vero niso odpravljene vse dušne potrebe človeškega življenja. Bog tirja od človeka, da bi ga zmirom bolj spoznaval po njegovem stvarjenji; brez lastnega prizadevanja pa vera pravega spoznanja božjega stvarjenja nikdar dati ne more kakor pričajo dogodbe tistih stoletij, ko je verno navdušenje jemalo zase vse človeško djanje, tako da ga za lastno spoznavanje sveta ni ostalo nič.

Vera mora voditi srčno navdušeno in vmišljoe življenje, lastno prizadevanje pa mora odkrivati v duhu človeškem zlahtne zaklade božjega uma, da ne ostane dar božji zakopan v nerodovitni zemlji, kakor se je godilo v tistih žalostnih časih, ko je po prepadu rimskega kraljestva pri razdertem ljudskem življenji veljalo slepo navdušenje in gola telesnost. — Ako hoče duh človeški napredovati v pravem spoznanji, mora premagati poprej vsaktere posvetne zavere. Po večernih deželah se je pa lastno umno prizadevanje pod posvetnimi prekucijami tako globoko pogreznilo v temo in pozabnost, da je morala drugič priti na pomoč ptuja moč iz jutrovih dežel.

V srednji Arabiji je živelo od nekaj vmišljivo ljudstvo, nagnjeno k ogledovanju vseh dogodeb na nebu in na zemlji. Tisoč in tisoč let je naro živl brez dotike z družimi narodi in pasel je črede; ko so ga pa kupčije soznanile s ptujim življenjem, ko mu je mahomedanska vera vnela srčno vmišljenje, je pa jel gospodari-riti po svetu in omikovati se po dušnem združenji z omiko starih narodov.

Namenjeni spreobrniti vsa ljudstva k svoji veri in zaslužiti si po smrti rajsko življenje, pali so Arabje nad unanje narode. V Siriji in Perziji in v Egiptu so zadevali na grško omiko, koja je posebno na Egipetskem v Aleksandriji pečala se z natoroznanstvom. Nagnjeni k ogledovanji natore so se Arabje hitro poprijeli grških rečnih vednosti. Zadevali pa so pri svojih zmagah tudi na keršćanske naprave; pa tudi zdravniško djanje med Nestorjani se jih je rado prijemalo, ki so bili zunaj vere še jako zdravih misli in prosti otroci mile natore. Arabje imeli so nagib k vsemu, kar je vstvarjenega na svētu, ter so radi posnemali vednosti natorne od drugih ljudstev in spravili so sami mnogo vednostnih preiskav na dan.

Napredovanje človeškega duhá ne ravna se samo po notranjem dušnem djanji ampak tudi posebno po zunanji dotiki z ljudmi in s svetom; pričo tega so Arabje. V deželi, ki ima kraje večidel s tropičnem vremenom, živelimi so med čvrstimi živalimi in mogočnimi rastlinami, tam po rodovitnih primorskih krajih, kjer je zrak poln dišav, želišča polne dišoćih sokov. — Živejšega djanja se ne nahaja pri unanjih narodih, nego je njih naseljevanje po okrajinah sredzemskega morja.

Kamor so prišli, podružili so se z narodi, dasiravno se niso odrekli niti svojemu vlastju niti navdušljivim spominom svoje vere in domovine. Žnjimi pa so se prerojevala ljudstva posebno na duhu, ker povsodi kamor so prišli se je prikazoval žlahni sad njih bistroumnega ućenostnega djanja.

Po arabskem bogoslovju se je Aristotelovo modrovanje sila preordilo; Arabje so imeli Aristotela skoraj za družega svojega pre-roka, toda zabredli so marsikdaj v razlaganji njegovih ukov, ter so prinesli svoje pomote v večerne dežele. Arabje so posneli po Aristotelovem modrovanji osnovo ućenostnega bogoćastja; na Španjskem pa so ga od njih prijeli kristijani v večerni Evropi pod imenom: „skolastičnega bogoslovja.“

Pravo spoznavanje sveta pred Portugiškimi in Španjskimi najdbami nikoli ni bolj obogatelo kakor pod Arabi. Na vse kraje se je odpiral svet človeškemu duhu, popisovali so in preiskovali so vsaktere natorne prikazne. Arabski rastlinoslovec Ibn-Baithar popotoval je po Perziji, Indiji in po Egiptu ter je ogledoval z lastnimi očmi rastline raznih podnebij po jutrovi in večernih deželah, da bi mogel dajati prave popise o rastlinstvu. Arabsko zdrav-

ništvo, s katerim so gospodarili tudi po kerščanskih deželah in šolah, opiralo se je na njihovo rastlinoslovje. Imeniten učenik djavnega zdravništva je bil Ibn-Zaccarija; hiteli so iz vseh krajev poslušat njegov uk, ki je veljal med učenimi možmi na Laškem tje do konca srednjega veka. Za prvega modrijana za Aristotelom pa je veljal pri kristjanih in pri Mahomedanih Abdalla Ibn-Sina ali Avicena; on je bil v šolah prerok ali orakel o Aleksandrovi in Platonovi modriji.

Z Arabi se je omika vselila v Evropo na Španjskem; njih poglavarji ali kalifi poklicali so iz Azije za saboj pesnike, umetnike in učene može svojih dni, ter so jih zbirali po orientalski šegi krog svoje mize. V Kordovi je bil rojen slavn zdravnik in modrijan Ebn Ahmed Roshd ali Averroes, ki je tudi razlagal Aristotelova dela, pa je govoril veči del temu nasproti kar je mislil Avicena o njih. Kerščanske šole so se pa tudi njegovih ukov navzele, ter so v njih šolah o zadevi dušneg in telesnega življenja in njih zveze ločile se dve stranki, ena je terdila kar je učil Avicena, druga kar je učil Averroes.

Odkar so se Arabje bili soznani z kaldejskimi vednostmi od nebeških prikazen, obdelovali so tudi zvezdarski uk. Sad tega živenga prizadevanja ohranil se je do sedemnajstega stoletja ter je pomagal novemu zvezdarstvu na noge. Njih astronomiske šole v Cordovi, Sevili in v Granadi so pognale na Španjskem in Portugiškem po mornarskih šolah tiste kali, iz katerih prihajajo pozneje veličanske najdbe oddaljenih zamorskih dežel v Ameriki in v Indiji.

Kakor pa soluce ni brez madežev tudi Arabje niso prinesli samo dušne omike s svojimi rečnimi učenostmi ampak tudi vraštvo saboj iz azijskih dežel. Učila se je v arabskih šolah v Salamanki in v Toledi magija ali vraštvo.

Domovina magije je v Aziji pri predzgodovinskih narodih v stari Perziji. Duhovski stan teh ljudstev so imenovali magjane; ti duhovni pa so ustili se, da imajo čeznatorne moči, s katerimi so čudeža delali; ter se razumeva pod imenom magija vsaktera vmišljena čeznatorna moč, s ktere človek čudeže dela.

Na prvi svoji živalski stopinji človek ne more ločiti vmišljenih podob od vtisov, ki jih je prijel iz zunajnega svetá ter je bolj zvedenemu stanu, ki je opravljal bogočastje lahko zapeljati ga, da veruje na čudeže. Neomikani človek bi tudi rad vganil kar

vidi skrivnostnega na svetu ter peča se posebno z vgibanjem prihodnih dogodeb.

Kakor je to ali uno ljudstvo bilo udano bolj eni ali drugi strani krivovernih šeg in naprav, košatila se je magija po njegovem vlastji.

Po neki veri severno-azijskega ljudstva so njih duhovni, šamani, bili vražarji, ki so vedeli duše zagovarjati. Indijski bramani, katerih vera je menda iz šamanske vere se rodila, so prerokovali s pomočjo vmišljenih duhov in ozdravljali so bolezni s pomočjo vražjih molitev. — Kaldeji so rabili nekatere rastline za vraštvo, vmišljevali se, da bi bogovi k njim hodili in da bi jim služili duhovi zvezd.

Kakor Mozes pravi, so egiptovski čarovniki spreminjali s zagovorjanjem palice v kače in vodo reke Nil v kri. Herodot pa pravi, Egipčani so prevdarjali, kateremu bogu bi bil svet tà kteremu uni dan, in ktera osoda je namenjena človeku po njegovem rojstnem dnevu.

Arabje ki so učili magijo, razsejali so po večerni Evropi slepo vero na vraštvo, pod katerim so veliko terpela ljudstva predno ga je premagal duh človeški, ko je jel spoznavati resnice stvarjenja. — Z arabskimi uki so se razširjale čarovniške misli po Francoskem, po Britaniji in po Nemškem, kjer so se zelo košatile trinajstega stoletja. Tamkaj so ljudje z svojo kervjo se zapisovali hudiču; copernice (čarovnice) so pri svojih zborih imele kozla za prvomestnika.

Od začetka trinajstega stoletja je vpeljal papež Inocencij III. inkvizicijo (verosodbo), da bi osnažila kerščansko vero vseh zmot; z čarovnicami pa se še niso pečali inkvizitorji (verosodci), prepustili so jih posvetnim sodnijam. Proti sredi štirinajstega stoletja pa so postavili verosodci tudi čarovnijo med malikovanje ter so jeli čarovnice preganjati ter jih sožigati. Čim bolj pa so jih iskali in preganjali, tim več čarovnic so nahajali, in še šestnajstega in sedemnajstega stoletja so na Nemškem tisoč in tisoč starih žensk požgali na gromadah zarad čarobije.

Tako je vmišljenje čeznatornih moči, katerih ni najti nikjer, pravilo človeka na kraj strašnega brezdn, ktero je požiralo vse zlahtnejše človeške družinske naprave ter kalilo življenje in mir v družini in s sosedi.

V tako grozne zmote je zabredel človek, ker se je ločil od božjega stvarjenja in predrznil se preklicati svet za pregrešno natoro! Cerkevna zbirališča v Torsu in v Parizu prepovedovala so celo duhovnom pečati se s pregrešno natoro! Huje se pač človek ne more zmotiti, huje ne more zaničevati boga!

Grozne krivovere na čarovnijo in druge čeznatorne reči ni bilo mogoče mahom pregnati z lučjo k novemu spoznavanju sveta zbu-jenega človeškega duha; zgubljala je pa krivovera tem več svojo pogubljivo moč do človeka, čim bolj so napredovale vednosti o zvezdarstvu ali astronomiji, v fiziki in v kemiji. Kdor vé, kako silno se vstavljajo podedovane pokažene misli vsakemu poduku in še celo pred skušnjami, ta razume, da je več stó let treba bilo k prerodu ljudskega dušnega djanja.

V trinajstem stoletji se zopet pričinja semtertje veselo lastno djanje človeškega duha. Albert Magnus in Roger Bakon sta naj imenitnejša natoroznanca srednjega veka. Albert je sicer hotel sprominjati rudnine v zlató in srebró, pa je v tem prizadevanji vstvaril podnožje krojivnim kemičnim delom. Roger Bakonu pa gre vsa čast, da je s svojim modrovanjem odprl natoroznanstvu nova pota, da je učil ponarejati natorne prikazni ter je preiskovati; on je ovrigel slepo vero v stare šolske uke, ki so s svojo prazno modrijo oskrunili skoraj vse grške in arabske vednosti. Bakon je opominjal na lastno preiskovanje sveta ter svaril je slepo vero v vsaktere popačene uke. Toda človeške misli so bile v tistem času tako popačene, da ga je papež Klement IV. moral podpirati in varovati pred krivico krivovernih ljudi; papež Miklavž III. in IV. sta ga pa sama v nečistih svojih mislih pre-ganjala zarad čarovnije!

Ko bi bog ne bil podpiral lastno umno ogledovanje svetá s posebnimi dogodbami svojega stvarjenja, bi bile menda še dalj časa krivoverne misli požirale vsa zdrava dušna dela. K sreči pa so pota večnega uma tako izpeljana, da oni, ki so zgrešili pot pravega namena človeške omike, tepó sami sebe s svojimi zopernimi napravami. Bog je dal možem bistrega neoskrujenega duhá priložnost odkrivati zmote golega telesnega in poželjivo-vmišljenega djanja. Pri vsem kerščanstvu je bil vendar duh, ki se je predrznil pre-kleti natoro, tako slab in popačen, tako zmedene njegove misli, da se je pogreznil v vsaktere pomote. Cerkev sama se je tako vèdla, da je bil malokdaj mir med papežem in med deželskim po-

glavarjem, kajti hrepenel je eden bolj memo družega po prazni posvetni oblasti.

Slepo neprevdarjeno djanje, kakor je bilo v navadi, se je skazovalo v križarskih vojskah. Goreča duhovska beseda spravila je cele trume na noge, drli so iz večernih dežel proti jutru. Lep je bil njih namen, rešiti kristijane jutrovih dežel groznega zatiranja, kvar da jih ni vodila izkušnja, ne zmierno in edino ljudsko djanje. Stopile so sicer večerne dežele z jutrovimi v neko zvezo pa vendar ni bilo družega pravega dobička nego, da so se nekim glavam misli vsaj toliko razjasnovale, da prazno navdušenje brez pravega lastnega spoznanja ne prinese nikoli pravega sadu.

Bog je tepel svoja ljudstva predno je pripravil njih duh k pravemu spoznavanju. Počasi je stopal v nekterih bistroumniših glavah zdrav duh na dan, ki je zopet rešil veljavo človeškega uma in božjega stvarjenja. Albert in Bakon sta se znebila jarma in zopet je bila očiščena natora ter je dobival svet ko delo božje zopet svoje stare pravice do človeškega dušnega in telesnega djanja.

K koncu štirinajstega stoletja je jela na Laškem zopet cvesti učenost ter so pridobivala klasična dela rimskega in grškega naroda zopet veliko moči do človeških misel in do njegovega djanja. Grške vednosti, pregnane iz jutrovih dežel, so v večernih krajih dobile novo podporo na velicih učiliščih, ter se je duh pripravljal k izobraženju svojih moči. S početka so posnemali kakor so vedeli in znali stare spise, a do pravega duha grških časov niso mogli niti v dušnih izdelkih niti v narodnem djanji.

Prestop k pravemu lastnodušnemu spoznavanju in k napredovanju je počasen. Naj močnejše sta podpirala uk starih jezikov Petrarka in Boccaccio, naj bolje sta vedela buditi človeka k veljavnemu djanju klasičnih časov. Kmalu za njima je tudi Dante s svojimi navdušljivimi spisi o natornih povzdignil natoročutje, koga je bila prekleto natora skoro čisto zadušila.

Zdaj ko je grška in rimska omika na večernih evropejskih šolah dobila trdno stopinjo in ko se je pri mnogoterih možéh zbudilo zopet natoročutje in poprijelo se lastno preiskovanje stvarjenja, se je pa ob enem odprl pred prebujenimi človeškimi očmi nov svet: Amerika. Najdba ameriških dežel je pa za omiko evropskih ljudstev še veliko važniša nego so bile macedonske vojske v Aziji za Grke. Duh človeški je bil vsaj že nekaj pripravljen ter se je

navdajal z veličanskimi podobami in dogodbami silo razširjenega svetà.

Ko je Krištof Kolumb našel Ameriko je bila tiskarija rokopisov, ki jo je znašel Guttenberg, že precej razširjena med ljudmi. Neskončna množica prej neznanih natornih prideikov in prikazni se je odkrila umnim človeškim očem. Z novimi najdbami prihajajo nove misli, nove potrebe in nove naprave, s katerimi pregleduje človek stvarjenje pri živalstvu in rastlinstvu kakor tudi tam po neskončnih nebeških prostorih. V začetku šestnajstega stoletja se je odkrila človeku cela zemlja, odperle so se pred njegovimi očmi vsaktere dogodbe svetà od kraja do kraja. Sedemnajsto stoletje pa se je pričelo z znajdbo daljnogleda ter se je odprlo nebó s svojimi brezkončnimi prostori pred človeškimi očmi. Od Galileja in Kopernika sem pa do Newtona gre nepretrgoma naprej dušno ogledovanje in pravo spoznavanje natornih postav; žnjimi vstric pa srečna človeška omika.

V sredi med dvema po napredovanji kaj različnima vekoma dela most petnajsto stoletje od prerodivnega srednjega veka do novih časov. Nastopil je čas naj večih znajdeb po nebu in po zemlji. Amerika s svojimi in z unajnimi otoci vred je dajala človeškemu pregledovanju skoraj pol več svetà nego so ga ljudje prej poznali. Neskončno veliko stvari, ki jih v naših krajih pred nikoli videti ni bilo, je prišlo v njegovo oblast. Kar si je pred kdo umislil lepote in veličanstva na zemlji o lepih vertih, o mogočnih zeliščih in drevesih, je zdaj čudé se ogledoval v natori. Pa tudi polje neba se je mogočno razširilo; s prostim očem je Evropečan ogledoval lepo bliščeče zvezde južnega neba, ki se mu prej nikoli pokazale niso.

Toliko novih stvari božjega stvarjenja se poprej še nikdar ni človeku pokazalo, nikdar mu še ni dalo življenje toliko priložnosti k pravemu spoznavanju svetà; pa tudi nikdar noben čas ne šteje toliko znajdeb, nikdar se ni bolje oživelo kupčijstvo in znanstvo natornih dogodeb.

Globoko v teku prejšnjih stoletij je vkoreninjeno, kar spodbada k napredovanju in kar daje človeku bistroumnost pri ogledovanji stvari. Človeštvu ni dano da bi vedno trpelo temoto; ko se ta ali uni narod vánjo pogrezne, pa stopi drugi k luči zdravega napredovanja. Neki večni oskrbnik zdržuje večno živo djanje napredovalnega človeškega uma.

Kolumbov čas je zarad tega hitro obrodil, ker so krepkodušni možje poprej že človeka zanj pripravili. Zdaj ko se je pokazala luč obširnjšega spoznavanja, pognale so kali iz vsajenega semena, ki je bilo djano v zemljo v temnih dneh srednjega veka. Španjci, Angleži in Portugizi so se skušali, kdo bi prej desegel isti cilj in konec.

Čim več so dobivali pripomočkov, tem bolj so iskali naj krajša pota po morji v Indijo. Zdaj so že tudi pri vednostih dobivali veliko podporo: matematika, astronomija, znajdbe novih orodij in umra raba magnetične igle so vodile mornarja po morji.

Krištof Kolumb ki je našel nov svet, imel je posebno srečno vlastje k ogledovanju nature. Prebrisanega pogleda in umne glave je umel natorne prikazni. Ko je prišel v nov svet, pod novo nebo, je marljivo ogledoval, kako postavijo imajo te dežele, kakove so rastline, kako se vedo živali in kakovo je vreme. Kolumb je bil zavzet novega sveta od zunanjih podob na rastlinah in gostih gozdih, v katerih ni bilo skoraj moč ločiti, kterege drevesa je cvetje kterege pa listje. Lesna zelenjad in z zeliščem pokrita tla ob primorskih bregovih ter pisani ptiči so dajali čudnomičen obraz primorskim okrajinam teh dežel. „Na ti ravnini, piše Kolumb, rastejo skupaj jelke in palme, na hribih pa smereke, ki nimajo kržev ampak jagode kaker oljka. Drevje se sveti v vedno zelenem listji in sadje ga pripogiblje na zemljo; tla so na debelo z zeliščem pokrita in zrak je vlažen in topel; slavček sladko prepeva zraven družih lepih ponočnih prepevalcov v zraku. — Prišel sem enkrat z barko, pravi Kolumb, v globoko njedro in videl sem lepoto sveta, ki je ni videlo nobeno oko. Visoko hribovje in bistro čiste vode se stekajo izpod njega, na njem pa rastejo jelke in drugo prelepo cveteče drevje. Prek visokega primorskega brega veslaja vžival sem hladne sence, čudil se bistrim čistim vodam in ptičnim trunam, ki prepevajo tamkaj. Bilo mi je kakor da bi ne mogel več zapustiti tega kraja, ko bi tisoč in tisoč jezikov te lepote izreči ne moglo.“

Odkar se je jelo človeško umno ogledovanje sveta, nikdar ni najti da bi bil notranji svet človeškega duha s svojimi mislimi in občutki dobil toliko življenja kot tukaj. Na vse kraje po vsih potih je razodevala nova dežela nove neznane natorne zadeve ter je priganjala človeka k premišljevanju. Tropični svet z svojo krasoto

po ravninah in planinah je vabil človeka na ogled, kako se tam rastlinstvo na višost grede loči od veličanskega sokopolnega debela vročih krajev do šibkega skrčenega germovja mrzlih severnih dežel. — Vmišljanje, ki zbuja velikanska dela med ljudmi je dajalo posebno mičnost prvim popisom o novem svetu. Novi svet je zbudil veliko veliko misel v Evropi; sam na sebi mičen in poln natorne lepote je navduševal človeka z svojimi mnogovrstnimi natornimi prikaznimi. Umni možje tistih dni so spoznali imenitnost tih časov. O. Martyr iz Anghiere pravi, vsaki dan prinese nove čudeže iz novega sveta. Papež Leon X. je pozno v noč prebiral z svojo sestro in s kardinali popise novega sveta.

Portugizi, Španjci in Angleži so se prizadevali priti dalje ko je mogoče in najti več ko več. Mornarstvo opiraje se na rabo magnetične igle, na zemski magnetizem in na zvezdarstvo je odpiralo unanje kraje naše zemlje. S časom so našli tudi otoke unkraj indiškega morja in Avstralijo.

Pri razširjevanji človeške dotike z zemskimi prikazni je treba omeniti njih zvez z notranjim dušnim življenjem in pokazati pota človeške omike. — S srčnimi občutki se obuja veselje do natore, in iz tega se oživi s časom umno premišljevanje natornih prikazni, ki daje zedinjeno v vednostih pravo spoznanje sveta. Iz veselja do natore so poganjale vednosti; človek ni se kakor v starih časih prepustil golemu srčnemu navdušenju, ampak hotel je razumeti, zakaj se kaj godi.

Srčne potrebe stoje telesnemu življenju veliko bliže nego dušni napredek; tedaj najdemo povsodi pri ljudstvih poprej vero, pozneje še le poganja žlahtna kal lastnega spoznanja. Pomorske najdbe so priganjale človeka k razlaganju dogodeb in prikazni na nebu in na zemlji ter so se jele razširjati natoroznanske vednosti, fizika, astronomija in mornarstvo. V umnem opazovanji natornih prikazni tiči kal pravega natoroznanstva. Ker mornarji bez kompasa nikamor daleč od kopnega niso mogli, bili so prisiljeni opazovati pri kazni magnetične igle, ter se je bolj in bolj odkrivala skrivna vlast magnetične moči, ki joj pravimo magnetizem. Kolumb je našel kraje na morji, kjer zemski magnetizem obrača magnetično iglo naravnost proti tečajema (poli.) Najdba pozemskih krajev z gotovim magnetičnim odstopom je pa kaj imenitna za mornarsko astronomijo; Kolumb, ki je našel tisti meridian brez odstopa, pravi

da se po odstopu magnetične igle na barki utegne najti kraj, kjer barka plava. — Mornarjem gre na pomoč zvezdarstvo z različnimi prikazni na nebu; kadar pa megle zakrivajo prijazne lučice na nebu, jim pa pomaga magnetizem, ki obrača na barki magnetično iglo.

Nebeške in zemske prikazni prisili človek z močjo svojega duha na pomoč v svojih potrebah.

Kakor človek prihaja v druge kraje novega sveta, bodisi po morji ali po suhem, ne spreminja se mu samo stopinja na zemlji, njegove oči mu kažejo tudi druga prijazna krdela nebeških zvezd. Barka ga nese po tistem morji čez reke južnih pomorskih vodotokov v Ameriko. Tu vidi nove čudeže: po morji se stakajo vode kakor reke, morje dela gorkejšim južnim vodam vodotoke, po katerih se stakajo vode po morji proti severu. Od spodnje Afrike in izpod pasu (ekvatora) se iztaka velik potok tople vode, ki zadeva v Mehikansko njedro ter se obrača proti severnim evropejskim deželam. Te vode prinašajo s sobo gorkoto v mrzle severne kraje ter delajo na Angležkem in Škandinavskem topleje vreme. Na poti v Ameriko pa razveseljujejo tudi oči z nezapodljivo mičnim obrazom čistega neba, ki je razsvetljen po lepih polnih zvezdah južnih krajev. Tamkej med morjem in med nebom prevzame človeka misel na neskončno vsegamogočnost, ki v večnem gibanji vé tako prijazno družiti svoje stvari. Zvezdna krdela, združeni megleni madeži in zvezdni kupi na nebu razdeljujejo prijazen svet po bogatem južnem nebu, ki ima obraz ves živ enako mlado cveteči pomladi.

Najdba Amerike in naseljitev po novem svetu, veslanje krog Afrike v Indijo ter Magelhanov pot okrog zemlje se družijo z mogočnim cvetjem človeških učenosti in z razširjevanjem pravih misli o pozemskem in o nebeškem stvarjenji. Po teh potih pa si je pridobil človeški duh zgubljeno prostost lastnega djanja. Ni ga v sgodovini časa, v katerim bi se bi bilo storilo več za oživiljenje človeškega duha.

Zdaj ko je bilo vse pripravljeno za spoznanje prave osnove stvarjenja je pa Kopernik razdjal staro nebo, ki ni bilo za družega nego da je služilo veri, da bi zemlja na miru stala in da bi bil bog zarad človeka vse vstvaril. Kopernik je prižgal luč pravega spoznanja nebeškega stvarjenja, njemu gre čast, da je spoznal božjo

osnovo nebeških svetov; bil je pa mož obdarjen z velikim, močnim duhom in z neostrahljivo odkritosrčnostjo. Trdno se je držala krščanska vera starega sveta pa jo je vendar premagal pravi namen božji, ki vodi človeka k pravemu spoznanju.

Veliko moči je imela vsaka najdba do človeških misli in do izboljšanja njegovih družstvenih zadev. Nastopalo je gibljive djanje v duhu in v občutkih, ko je stalo pred človekom odprto vse stvarjenje na nebu in na zemlji.

Od začetka sedemnajstega stoletja pridruži se k najdbami na nebu posest nebeškega prostora. Daljnogled ali teleskop je odprl oddaljene prostore človeškim očem. Na novo odprtem nebeškem prostoru, kjer poprej prosto oko nobene reči več razločiti ni moglo, potrdilo se je veliko misli in spoznalo se veliko skrivnostnih dogodbe. Teleskop je potrdil Kopernikovo osnovo stvarjenja. Planet Jupiter s svojimi štirimi lunami ki jih je Galilej prvi ogledoval z daljnogledom, pokazal je mislečemu ogledovalcu podobo našega osončja na malem prostoru; kakor se tam štiri lune vrte krog Jova, vrte se vsi planetje z našo zemljo vred krog solнца. Mrak, ki zadeva pogostoma Jovove lune dal je pa bistroumnemu Olof-Römerju pomoč v roke, da je našel kako hitro hiti luč. Galilej pa je tudi opomnil, kako človek ogledovaje z daljnogledom mrak na Jovovih lunah, utegne preračunati, kako daleč ima do tega ali unega kraja na zemlji bodisi proti jutru ali proti večeru.

Najdba daljnogleda je pa posebno vstregla potrebam tistega časa, ki je prinesel toliko neznanih prikazni na nebu. V šestintridesetih letih so se na nebu dogodile take prikazni da je vse skupej letelo jih ogledovat. Tri zvezde lepše in večje kakor znane zvezde, pokazale so se na nebu pa so zopet v kratkem zginile.

Vabil je bog k sebi človeka, budil ga je s skrivnostnimi prikaznimi. Navajenemu vsakdanjega pogleda nebeških zvezd ni mar človeku premišljujoče ogledovanje. Ko se pa prikaže na nebu kaj neznanega pa prevzame človeka, ki tega ni vajen. Notrajni dušni nemir ga goni k premišljevanju ter se bliža bolj in bolj pravemu spoznanju sveta.

Človeški duh pa ni zadovoljen spoznavati prikazni, on hoče ogledovati njihov izvir in spoznati postave božjega stvarjenja. Kopernik ni spoznal samo osnove božjih svetov, mislil si je tudi že, da svetovi vodijo drug drugega z neko natego, ki jo imajo eden

do drugega. Kar pa se je Koperniku še le dozdevalo to je Newton sto let pozneje natanko spoznal. Kepler je našel postave, po katerih se gibljejo svetovi našega osolnčja; Newton pa je spoznal izvir, iz katerega izhajajo te postave, to je zakon natege. Kepler je popisal nebeške postave, Newton pa je pokazal v čem obstoje in kaj so. — Kakor zemlja nase vleče vsa trupla, ki so na njej, enako se vlečejo nase svetovi eden drugega. Nevidna je sicer moč, ki je kakor da bi sedela v sredi svetov, skrivna vez in moč vodi planete krog solnca, vendar jo vemo preračunati enako kakor nam tehtnica pove s katero močjo vleče zemlja nase pretehtano telo.

Pri teh umnih preiskavah pa ni zhajati brez više matematike ki uči ostre račune. Newton in Leibnitz sta vpeljala višo matematiko; žnjo pa se je človek polastil božjih postav kar jih pozna na nebu in na zemlji. Kar ne ve nam povedati nobena modrija, uči nas matematika, ako jej damo pravo stopinjo.

Velika je moč neoskrunjenega človeškega uma, pa vendar zanesljive misli človeške brez matematične podpore ne sezajo veliko dalje nego do tje kamor spremljajo občutki človeka. Svet naših občutkov, ki jih dobivamo po dotiki z zunajno natoro, je pa pretesen, duh hoče spoznati zadeve med stvarmi, ki jih po občutkih nikoli spoznati ni. Ake se pa človek prizadeva z modrovanjem spoznati kar mu občutki ne povedo, zaide kaj rad, kakor nam pričajo modrijani vseh časov; ako pa ve storjene izkušnje svoje dati matematiki v roke, vodi ga ona po postavah njegovega uma gotova zanesljiva pota, po katerih misli brez matematičnega orodja hoditi niso vajene, ter ga pripelje k pravemu spoznanju, ki ga bi človek z modrovanjem menda nikoli dosegel ne bil. Kar dela matematika, godi se po postavah človeškega uma, ako se njeno podnožje opira na resnične izkušnje, ter pelje k spoznanju skrivnostnih postav, ki jih najdemo potrjene v stvarjenji.

Ali bi pač mogla pot našega uma z matematiko pripeljati človeka od posvetnih izkušenj k pravemu spoznanju božjih postav, ko bi človeški duh in um ne bil podvržen ravno istemu večnemu zakonu božjemu kakor svet!

Ko bi te vezi med svetom in duhom ne bilo, morala bi matematika tam kjer začenja zidati na izkušnje, ločiti se od natornih

postav, ter bi nikdar ne pripeljal človeka k spoznanju sveta in njegovih postav.

Dandanašnje že obdeluje človek z dušnim orodjem, ki mu ga daje matematika v roke, vsaktere prikazni sveta; pri ukih o luči, o magnetizmu, o gorkoti, o gibanji itd. se vadijo njene moči, ki so se naj poprej pri zvezdarstvu tako bogato razcvele ter potr-dile z gotovim prorokovanjem svojo zanesljivost.

Če dalje več dušnega in telesnega orodja si vstvari človeški duh za ogledovanje in premišljevanje sveta in za izobraženje samega sebe.

Večina natornih prikazni in sprememb na zemlji prihaja od gorkote in vlažnosti, od luči in elektrike in od zračne teže, tedaj priganjajo vse reči, ki stoje v zvezci s temi močmi, človeka k ved-nemu premišljevanju. Gorkota in zrakova teža imate poglavno moč do prikazni v ozračji in do telesnega življenja na zemlji. — Od srede sedemnajstega stoletja gredo izkušnje in pravo spoznanje sveta nevtegoma naprej; Franklin je pokazal da blisk ni družega nego električen žark. Od tega časa je dobil človek v svojo oblast moč nebeškega bliska, strele in groma. Tista ljudstva, ki so nek-daj dala svojemu bogu blisk in strelo v roke kot znamenje pogravitne moči njegove, bi pač utegnili misliti, da so prišli njih bogovi na svet, ko bi videla prečudne prikazni, ki jih delajo in ponavljajo po svoji volji natoroznanci naših dni.

K koncu osemnajstega stoletja je pa tudi jela podirati se stara vera, da bi bile zemlja in zrak, voda in ogenj edine prvine zemskih teles. Lavoisier je pokazal, da je kisleca treba drvam da morejo goreti kakor ga treba človeku in živalim, da morejo živeti.

Zdaj so se razodevale druge skrivnosti, pokazalo se je, da se po vednih spremembah predeljujejo telesa na zemlji. Od trdega skalovja, ki hribe kvišku drži do živalskega in rastlinskega življenja gospodarijo enake moči. Trda brezlična zemlja se nasiplje iz hribov po dolinah kamor jo nosijo vode; vodni nasipi pa se preoblečejo z zelenim prtom, z rušo in rastlinami od katerih se živali žive. Iz zemlje, ki ni nikomur podobna, delajo se s pomočjo zemskega ozračja in solčne gorkote ličnejše podobe od naj slabeje rastline in živali do naj žlahnejšega obraza.

Čim bolj je premišljeval in ogledoval človek skrivne dogodbe v natori, tem bolj se je prepričeval kako se gode spremembe med

stvarmi. Izkušnje so ga učile da se loči precej prvin, iz katerih se skladajo telesa, pa da se ne zgubi nikdar ne trohica njegove materje, naj se godi s telesom karkolj se hoče. Materija, iz ktere se skladajo telesa, ostane naj se godi žnjo kar se hoče, spreminja se le njena vidljiva podoba.

Bistroumno preiskovanje jelo je preganjati silno temoto, ki je dozdam zakrivala notranje dogodbe naše zemlje. Na zemski podobi ali na njenem obrazu je človek jel spoznavati njeno zgodovino. Kakor je kaplja vode okrogle podobe enako okrogla je naša zemlja, kakor so okrogli tudi drugi svetovi. Ako pa njeni okrogli podobi nekaj malega manjka na tečajih ali polih, daje ravno to znamenje da se ona vrti krog svoje osi kakor drugi svetovi, in pa da je bila nekdam mehka da se je mogla nekaj posesti na tečajih.

Ako je res da je zemlja bila nekdam mehka, morala se je s časom utrditi, vse vrhu nje je moralo imeti druge podobe od dandanašnje. In glej, ko zahaja globokeje in globokeje vanjo, poduči se po izpeljavi zemskih leg ali skladov, da je zemsko površje prestalo kaj veliko sprememb predno je suha zemlja z morjem vred dobila današnjo podobo. V zemlji nahaja tedaj človek zgodovino vsega kar se je godilo na zemlji. Okamnele živali in rastline razne po družih zemskih skladih pričajo da zemlja ni imela vedno niti enacih rastlin niti enacih živali. Nepokončljivo pisano, ki ga ni mogla popačiti nobena človeška zmešnjava, odgrinja se pred očmi bistroumnega duha. V prvem hribovji, ki nosi suho zemljo kakor koš živali, ni najti nič okamnelega; ko pa polagoma prst drobnejša prihaja se prikazuje nekaj življenja na zemlji. S časom pa so živali kakor rastline bolj in bolj popolnoma prihajale predno so dobile današnjo podobo.

Dolgo in dolgo so se veselile rastline in živali svojega življenja predno je zemlja dosegla tisti stan, ki ga je stvarnik človeku namenil.

Tako se odpirajo umnemu duhu človeškemu dogodbe stvarjenja kar ga je na zemlji in kar ga plava po nebu. Preiskovanje vsakterih natornih prikazni razširja se dandanašnje po vsem svetu med omikanimi narodi.

Ves svet ima že človek v svoji dušni oblasti, zemljo si je pa tudi za svoje telesne potrebe podvrgel. Prizadeval si je kako bi natorne moči vpregel v prave ojnice, da bi mu opravljale potrebna

dela, ter je vpeljal stroje ali mašine. Pokazal je človek v kotlih razgretim soparjem tista pota, po katerih opravljajo njegova dela! Vpregel je soparje da gonijo kolesa in vzdigujejo teže ter opravljajo dela, ki jih je pred človek sam s svojimi rokami opravljati moral. Kar pa soparji po tvornicah ali fabrikah človeku pridelajo, morajo razvaževati s človekom vred soparji po železnicah in barkah v ptuje dežele. — Vprežene ima človek natorne moči da vozijo njega in njegove pridelke.

Velik je bil naš svet, ko je Kolumb celo zemljo odkril in ko je Magelhan pripeljal se s počasno barko krog nje; zdaj pa vedno manjša prihaja zemlja čim hitrejše se človek vozi po morji in po suhem s pomočjo zgretim soparjev.

Čim bolj pa se dotikajo unajne dežele, čim več imajo ljudje opraviti drug z drugim, tem bolj se očuti potreba še hitrejšega sporočevanja nego hite stroji ali mašine s soparji. Izkaje vezi, ki bi človeškim mislim odprla hitrejšo pot do daljnih dežel so učeni možje poklicali druge natorne moči na pomoč. Najprej so vpregli hitro luč, ki stori vsaki trenutek ali vsako sekundo blizo dvainštirideset geografičnih milj pota, da nosi s pogovorjenimi znamenji človeške misli v ptuje kraje. Postavljali so na hribih stebre z gibljivimi ramami da dajejo znamenja kakor človek z svojimi rokami.

Tema in megleno vreme pa zapirajo luči pot, ter se je duh človeški prizadeval najti drugo natorno moč, ki bi je ne zaviralo nič po njenih potih. Vedel je človek, da električna moč hitro teče po bakrenih vezih in da stori vsako sekundo menda še več pota nego luč ter je jel dajati z elektriko znamenja svojih misli v ptuja mesta. Dolgo časa je zboljševal svoje naprave elektromagnetične moči, ki delajo z vodom v papir pritiskaje svoja znamenja. če le strela v zraku po meglah ni premočna. V tej napravi se sklada električni telegraf.

Vse evropske in unajne dežele so že preprežene z bakrenimi vezmi, po katerih prinaša elektrika s silno svojo hitrostjo vsaktera človeška sporočila. Človek je z bistrim svojim spoznanjem sveta in njegovih moči obladal tisto električno in magnetično moč, ki mu dajejo znamenja njegovih misli v ptuje kraje kamorkoli veleva. V omenjenih in veliko drugih napravah si je postavil človek spominke umnega duha, spominke pravega spoznanja sveta.

Dušni pridelki, spoznavanje natore in njenih moči, dajo človeku pomočboljšati si tudi zadeve telesnih potreb, ter so mu pripomogli na višo stopinjo življenja. Ko bi človek ne bil čislal natore kot delo božje ampak jo preklinjal kakor ga je učila krščanska cerkev nekdam v silnih zmotah srednjega veka, bi ne bil nikdar dosegel njegov duh čistega vživanja božjih darov, nikdar bi si ne bil mogelboljšati svojega življenja s pomočjo natornih moči.

Odrle pa so se tudi človeškemu duhu oči, da se pri vednih spremembah v stvarjenji vedno ohranja edini zakon večnega uma, iz katerega je stvarjen ves svet.